

TALEH CƏFƏROV
ADPU-nun Azərbaycan tarixi
kafedrasının dissertantı,
Türk xalqları tarixi kafedrasının müəllimi,
E-mail: taleh.ceferov83mail.ru
ŞƏBNƏM CƏFƏROVA
BDU-nun əməkdaşı,
Türk xalqları tarixi
kafedrasının dissertantı

ERMƏNI KİLSƏSİNİN YARANMASI VƏ DIASPORUN TƏŞKİLİNDƏKİ FƏALİYYƏTİNƏ DAİR

Açar sözlər: Erməni kilsəsi, iyerarxiya, katalikos, apostol, kilsə məclisi

Ключевые слова: армянская церковь, иерархия, каталикос, апостол, церковное собрание

Key words: The Armenian church, hierarchy, catholicos, apostle, the church council

Tarixin müxtəlif dövrlərində Qafqaz və ona yaxın olan ərazilərdə müxtəlif dilli xalqlar məskən salmışdılar. Qafqazın əlverişli coğrafi mövqeyi və təbii şəraiti xalqların buraya miqrasiyasına bir növ yol açmışdır. Hələ e.ə VII əsrdə türk mənşəli skif-sak-massaget tayfalarının, e.ə II əsrdə hay-ermənilərin, II-V əsrlərdə türk mənşəli hunların və ən nəhayət, XI əsrdə oğuz türklərinin bu ərazilərə məlum köçü regionun etno mənzərəsini xeyli rəngarəng etmiş oldu. Bu tayfaların əksəriyyəti yerli oborijen xalqlarla qaynayıb-qarışdılar və bölgənin mədəni inkişafına müsbət istiqamətdə təsir göstərdilər. Lakin bu xalqlar içərisində erməni-haylar istisnəlik təşkil etdi. Ermənilərin bu ərazilərə miqrasiyası uzun bir zaman kəsiyində baş vermişdir. Azərbaycanın Qarabağ bölgəsinin dağlıq ərazilərində məskən salan haylar xüsusilə yerli əhali ilə qaynayıb-qarışmaq təhlükəsi ilə üzləşmədilər. Onların siyasi birliyinin qorunub saxlanılmasında kilsə mayak rolunu oynamışdır. Qeyd etmək lazımdır ki, erməni icmalarının təşəkkülü və formalaşmasında kilsə evəzedilməz rol oynamışdır. Erməni kilsəsinin diasporun formalaşmasındakı fəaliyyətini qeyd etməmişdən öncə kilsənin yaranma tarixi haqqında məlumatları qeyd etmək lazımdır.

Xristianlıq I-II əsrlərdə Fələstində meydana gəlmiş və buradan bütün dünyaya yayılmışdı (1,s.203). Xüsusi olaraq ermənilərin dini inanclarına baxıldığı zaman xristianlıqdan qabaq ermənilər farsların təsiri altında günəşə, aya, suya, torpağa, küləyə, Ağrı, Sübhan, Nemrut kimi alov saçan dağlara və ulduzlara, bürclərə, itlərə göyərçin və şahin kimi quşlara, ağaclara, qayalara, yəni qısaca təbiətə sitayiş edirdilər (2,s.71). Onlar yaxşı və pis ruhlara, dünyanın bir öküzü buynuzu üzərində durduğuna, zəlzələnin də bu öküzü buynuzunu tərpətməsilə baş verdiyinə inanardılar (3,s.62). İbadət etdikləri mövcud bir yerləri olmamışdır. (4,s.17-18). Odur ki, dini ibadətlərini açıq havada yerinə yetirər, ayı təbiətin anası, ağac və bitkilərin bəsləyicisi olaraq qəbul edirdilər. Ermənilər ruhların pisləklərinə uğramamaq üçün sehr və ofsunu da əhəmiyyət verirdilər (3,s.63). Hətta bu dövrlərdən qalma və digər xristian məzhəblərində olmayan adətlər ermənilər arasında geniş yayılmışdır (5,s.71). Belə ki, xristian məzhəbində olmayan “Madaq” deyilən nəzir qurban kəsmə kimi adətlər ermənilər arasında hələ də

Tarix və onun problemləri, № 1 2014

yaşamaqdadır (6,s.154-155). Məhz bu ayin erməniləri digər xristianlardan ayıran başlıca xüsusiyyətlərdən biridir (3, s.63).

Xristianlığın yayılması İsus Xristosun şagirdlərinin-apostollarının fəaliyyəti ilə bağlıdır (1,s.204). Erməni mənbələrində xristianlığın Ermənistanda yayılmasını Apostol Faddeyin adı ilə bağlayırlar. Faddeylə yanaşı Varfolomey və Qriqorinin də adları çəkilir. Yuxarıda faktlardan görüldüyü kimi, Ermənistan ərazisində xristianlığın yayılması I əsrdə yaşamış şəxslərin fəaliyyəti ilə bağlanmışdır (7,s. 168-169). Ermənilərin xristianlığı qəbul etmələrindən sonra Zərdüştlük, bütperəstliyin müsbət keyfiyyətlərini saxlamışdılar (2,s.117).

Məlum olduğu kimi, IV əsrin əvvəlində (313-cü ildə) Roma imperatoru Konstantinin Milan fərmanına uyğun olaraq bütün məzhəblərə sərbəstlik verildi. Xristianların Roma imperiyasında təqibi dayandırıldı. Bununla əlaqədar Ön Qafqazda xristianlığın təbliği yenidən canlandı. Anadolunun Qeyseriyyə şəhərində xristian ruhunda təhsil almış Qriqori Armeniyada III Trdatın (287-332-ci illər) dövründə dini təbliğata başlamışdı. Qaynağın məlumatına görə, Qriqori burada guya “xeyli möcüzə və ilahi əlamətlərini nümayiş etdiribmiş” və erməni hökmdarı III Trdatı xristianlığa sövq edibmiş (1,s.205).

Belə ki, erməni mənbələrinə görə, 301-ci ildə Ermənistan xristianlığı qəbul etmişdi. Lakin əslində xristianlığı xalq deyil, erməni knyazı Arşaki III Tridat qəbul etmişdir. Knyaz Trdat xristianlığı dövlət dini elan edən ilk knyaz olmuşdur (8,s.22) Türk tarixçisi Saray Mehmet bu hadisəni “ermənilərin həyatında önəmli bir dönüş nöqtəsi” kimi qiymətləndirmişdir (9,s.6). III Tridat 298-330-cu illərdə hakimiyyətdə olmuşdur. Dünya dinlərinin yarandığı ilk gündən cəmiyyətin siyasi sisteminin onlara dayaq olmasına ehtiyacları olmuşdur. Xristianlıq Roma imperiyasında imperator Konstantin tərəfindən (313-cü ildə) rəsmiləşdirilmiş və dövlətin dayacağına çevrilmişdir. Beləliklə, dövlətin qüdrəti dinin dövlət ideologiyasına çevrilməsini təmin edə bilər. Lakin dindən dövləti möhkəmləndirmək üçün bir vasitə kimi istifadə etmək də mümkündür. Erməni kilsəsi tarixdə məhz ikinci yolu tutdu. Erməni dövləti ideyasının yaradıcısı erməni kilsəsi oldu (7,s.168-169).

Qeyd etmək lazımdır ki, “Erməni xalqının tarixi”ndə xristianlığın 301-ci ildə rəsmi qəbul edilməsi maarifçi Qriqorinin adı ilə bağlıdır. Əfsanəyə görə, Qriqorinin atası Anak Sasani şahının əmri ilə erməni knyazı I Xosrovu (III Trdatın babası) ovda öldürülmüşdü. I Xosrov ölümündən əvvəl Ananın ailəsinin məhv edilməsini vəsiyyət etmişdi. Qriqori Qeyseriyyəyə qaçır. Bir müddətdən sonra o, Ermənistana qayıdaraq, xristianlığı təbliğ edir. III Trdat bu xəbəri eşidərək, Qriqorini bütələrə qurban vermək istəyir. Qriqori III Tiridatın bu qərarının əleyhinə çıxır. III Tiridat onu Artaxat şəhərindəki zindana salır. Bu hadisədən sonra III Tiridat dəli olur və Qriqori onu sağaldır. Nəhayət, III Tiridat 190 min tələbəsi ilə xristianlığı qəbul edir. Maraqlısı ondan ibarətdir ki, Müqəddəs Maarifpərvər Qriqori öz təbəələrini xaç suyuna salan çar Trdatı devirmiş və sonra çox çəkmədən qəfildən ölmüşdür. Ehtimal olunur ki, onu yeni xristianlar zəhərləyiblər (10,s.56). Qeyd etmək lazımdır ki, Qriqori mənşəcə parfiyalı idi. Ermənistanın Arşaki hökumdarları da fars mənşəli idilər. Xristianlığın başlanğıc mərhələsində ideoloji birlik mövcud olmuş, lakin sonra müəyyən doqmatik mübahisələr başlamışdı. (7,s.169)

Yuxarıda qeyd etdiyimiz kimi, ermənilər, xristianlığı 301-ci ildə kütləvi şəkildə qəbul etdiklərini ifadə etməkdədirlər və buna bağlı olaraq da 2001-ci ilin sentyabr ayında Ermənistanda xristianlığın və apostol erməni kilsəsinin 1700-cü il dönümünü, yəni ilk xristian dövlət əfsanəsini təntənə ilə qeyd etmişdir. Ermənilərin iddia etdiyi kimi 301-ci ilində xristianlıq Ermənistanda rəsmi din olmamış, Əziz Qriqor Qriqoryan kilsəsini 301-ci ilində qurmamışdır. III əsrin sonu-IV əsrin başlanğıcında Romada və buna bağlı olaraq Ermənistanda, xristianlara

müxtəlif formada təzyiqlər edilmişdi. Eyni zamanda bəhs olunan dövrdə Bizans və sasani dövlətinin təzyiqləri altında müstəqil dövləti olmayan ermənilər necə oldu ki xristianlıq dinini rəsmi din kimi qəbul etdilər...298-ci ildə Ermənistanla gələn əziz Qriqora totemlərə qurban kəsmədiyi və xristianlıqdan dönmədiyi üçün işgəncə edilmiş və həbs edilmişdi....298-ci ildə həbs olunduğu və 15 il həbsdə qaldığı bütün qaynaqlarda əziz Qriqorun Erməni iddialarının əksinə 301-ci ildə həbsdən çıxmış olması məntiqi baxımdan düzgün deyil. O, 313-cü ildə həbsdən çıxmış və xristianlığı yaymağa başladı. Qriqorun azadlığa buraxılması da heç də təsadüfi hadisə deyildi. Onun azad edilməsi və xristianlığın təbliğinə başlaması, Roma imperatoru Konstantinin Milan sənədində elan etdiyi ilə təsadüf etməkdədir. 313-cü ildə xristianlıq Romada rəsmi dövlət dini qəbul edildi və ən tezi 314-cü ildə Ermənistanda xristianlıq dövlət dini səviyyəsində qəbul edilə bilərdi. Erməni kilsəsi öz mövcudluğunu qoruya bilmək üçün bir qüvvəyə, bir siyasi idarəyə ehtiyac duymuş və beləcə erməni dövləti fikrini erməni milləti deyil, erməni kilsəsi ortaya çıxartmışdır. Kilsə və xristianlıq erməni fəaliyyətində bu baxımdan önəmlidir (11,s.34).

Akademik Ramiz Mehdiyev ermənilərin xristianlığı ilk qəbul edən xalq olduğunu faktlarla inkar edərək yazır: “Serj Sarkisyan təkəbbürünü gizlətmədən və heç bir əsas dəlil göstərmədən azərbaycanlıları xristianlığın qəbul edilməsində dünyada birincilik iddiasında olmaqla günahlandırmışdır. Azərbaycan tarixşünaslığında heç vaxt deyilməmişdir ki, Qafqaz albanları xristianlığı hamıdan əvvəl qəbul etmişdir. Amma erməni tarixçiləri Ermənistanın 301-ci ildə xristianlığı dövlət dini kimi dünyada birinci olaraq qəbul etmiş ölkə olması barədə mif yaratmışlar və onu inadla təbliğ edirlər, hərçənd elmə çoxdan məlumdur ki, hələ II əsrin axırlarında, yəni ermənilərdən bir əsrdən də çox əvvəl ərəmeydilli Edessa çarlığında (Osroyenada) xristianlıq rəsmi din olmuşdur. 165-ci ildə Edessa çarı Abqar bar Manus (V Abqar və ya VIII Manus) xristianlığı qəbul etmişdir, onu buna inandıran fələstinli missioner müqəddəs Fadey (Adday) olmuşdur, çar taxt-tacında onun varisi VIII Abqar isə xristianlığı Osroyenanın dövlət dininə çevrilmişdir. Maraqlıdır ki, Ermənistanın 301-ci ildə xristian dinini qəbul etməsi faktı erməni tarixçilərinin özlərinin arasında da mübahisəyə səbəb olur. Sirarpi Ter-Nersesyan yazır: “Ənənəyə görə bu hadisənin tarixi 301-ci il hesab edilirdi, lakin son araşdırmalara görə bu, 314-cü ildən tez olmamışdır (12)”. Tarixçi Yusif Qazıyevin fikirlərinə görə, knyaz III Trdatın xristianlığı qəbul etməsi o demək deyildir ki, Ermənistan xalqı xristianlığı qəbul etmişdir. Ermənistanda feodallar və xalq arasında xristianlığın yayılması uzun zaman çəkmişdir (13,s.81)

Xristianlıq IV əsrin əvvəllərində Ermənistanla ilk dəfə qərb bölgəsində, Kappadokiya bölgəsindən girmişdir. Sonra Qriqor Lusavoriçin təbliğatına qədər yenə qədim dinə dönmüş və əsl xristianlıq onun ortaya çıxması ilə başlamışdı. Qriqor Lusavoriç bundan sonra qədim ibadət yerlərini dağıtdırır, Ermənistanla xristianlıq yayılmağa başlayır. İlk patriarxlar yerlərini Eçmiədzində axtarmağa başladılar. Eçmiədzin VII əsrdən sonra ön plana çıxdı. Katalikos Homidas (619-628) dağılan kilsələri təmir etdirdi (14,s.120). Qeyd edək ki, birinci katalikos Qriqori Partevin adı ilə erməni apostol kilsəsinə bəzən qriqorian kilsəsi də deyilir (15,s. 83)

Xüsusilə, qeyd etmək lazımdır ki, Erməni əlifbasının meydana gəlməsi (406-cı il) xristianlığın ermənilər arasında daha sürətlə yayılmasına gətirib çıxardı. Bu dövrdə ermənilərin yazısı olmadığından Əziz Qriqor xristianlığı yaymaq üçün yunan və suriya dillərindən istifadə etmişdir (11,s.36). Qeyd etdiyimiz kimi, əvvəllər İncili latın dilindən yunan və suriyani dillərinə tərcümə edərək öyrənən ermənilər bundan sonra xristianlığı öz əlifba və dillərində öyrənməyə başladılar. Bu isə xristian dininin ermənilər arasında daha təsirli olmasına zəmin hazırlamışdır (9,s.6).

Tarix və onun problemləri, № 1 2014

Görkəmli rus tarixçisi və Qafqazşünası İ.V.Veliçko Qafqaz əsərində yazır: “Ermənistanı əsl xristianlar və kilsə başçıları çox ağır vəziyyətdə yaşayırdılar. Məsələn, katalikos Böyük Nerses IV əsrin sonunda xristian idealları naminə yox, teokratiyanın əsasını qoymaq məqsədilə çarla ləyaqətcəsinə qızgın mübarizə aparırdı və bəzi məlumatlara görə o, ömrünü müəmmalı ölümə başa vurmuşdu. Çar II Tiqrən erməniləri Dönük Yulianın surətinə sitayiş eləməyə məcbur edirdi (10,s.56)”.

Qeyd etmək lazımdır ki, Ermənilərin yenidən siyasi səhnəyə gəlməsi xristian dinin meydana gəlməsi və yayılması dövrünə təsadüf edir. Xristianlığı qəbul etdikdən sonra vahid xristian kilsəsindən üz döndərən ermənilər təriqətçi monofizitlərin tərəfinə keçdilər. Onlar özlərinin əlahiddə qriqoryan kilsəsini yaratdılar. Qriqoryan kilsəsi dövlətin olmadığı şəraitdə erməni icmalarının təkə dini deyil, eyni zamanda siyasi himayəçisi funksiyasını da öz üzərinə götürdü (16,s.12). Beləliklə, erməni kilsəsi qurulmuş, lakin latın və Bizans kilsələri ilə əlaqə qurmayaraq öz dəyərlərinə bağlı fəaliyyəti davam etdirməyə çalışmışlar (4,s.17-18). Göründüyü kimi, erməni kilsəsinin tarixini tədqiq etdiyimiz zaman diqqətimizi çəkən ən mühüm məsələ bu kilsənin istər Bizans, istərsə də Roma kilsəsinin nüfuzuna girməkdən boyun qaçırması olmuşdur (2,s.117). Erməni kilsəsinin Roma kilsəsinə qarşı olduğunu göstərən ən mühüm məsələlərin bəziləri bunlardır.

1. Romanın üstünlük və dini hegemonluğunu qəbul etmir,
2. Xalkedon kilsə məclisinin qərarlarını qəbul etmir,
3. İsada ki iki təbiəti inkar edirlər, yəni özündə ata ilə eyni daha ayrı bir xüsusiyyətlər və bir kişilik və tanrıçılıq görürlər,
4. Papanın günah işləməsinə qarşı çıxırlar (14,s.126)

Bütün bunlara baxmayaraq, Böyük Ermənistanın səbatsız, dəyişkən siyasi vəziyyəti və onun Bizans imperiyasından, (bu, ayrı-ayrı dövrlərdə müəyyən dərəcədə olmuşdur) və İrandan daimi asılılığı erməni kilsəsinin vəziyyəti ilə uyğun gəlirdi. Faktlara müraciət edək. “Öz varlığının birinci yüzilində-Qriqoridən başlayaraq IV əsrin sonlarında Ermənistanın bölünməsinə qədər, ölkə imperiyadan asılı vəziyyətə düşdüyünə görə, erməni kilsəsinin imperiya kilsələri ilə əlaqələri sıx idi, yəni erməni kilsəsi imperiya kilsəsindən asılı idi (17,s.222).

Qeyd edək ki, IV əsrin I rübündə ermənilərin xristianlığı qəbul etmələri, sasaniləri heç də məmnun etməmişdir. Zərdüşt dininin getdikcə qüvvətləndiyi Sasanilər Roma hakimiyyəti altında erməni knyazlığına müdaxilə etməyə başlamışdı. Nəticədə erməni knyazlığı 2 yerə ayrılımış, şərq hissəsi Sasanilərin, Qərb hissəsi isə Romanın hakimiyyəti altına girmişdir. (9,s.6) Beləliklə, ermənilərin pravoslavlıqdan ayrılması prosesi sürətlənmiş və ən əsası xüsusi maraq doğurmuşdur. Bu haqda İ.V.Veliçko yazır: “Bu teokratik cəhdlərdən, maddi və siyasi müləhizələrdən irəli gəlmiş, çoxdan hazırlanmış, lakin yalnız VI əsrdə, ermənilərin İran şahı Xosrova yarınaraq Xalkidon kilsəsinin formulunu qəti surətdə rədd edib monofizitlərə qoşulduğu zaman özünün doqmatik bəhanəsini tapmışdı. Bu, farslara xristian dünyasına ədavət salmaq və Bizansı zəiflətmək üçün lazım idi. Ərəblər həm hədə-qorxu, həm də pul işə salmaqla belə cəhd göstərmişdilər və Haykın törəmələri onların qarşısında duruş gətirə bilməmişdilər. Ermənilər bir tərəfdən xəyanətkarlıq yolu ilə başqa dinə mənsub olan hökmdarlarla qul əlaqəsi yaratmış, digər tərəfdən isə onların semit duyğularına cavab verən gizli dövlətin xüsusi formasını, yəni siyasi və maddi mənafeyi dini mənafehdən əhəmiyyətli sayılan teokratiyanı möhkəmlətməyə başlamışdılar (10,s. 56)”.

Ermənilərin müstəqil kilsəyə sahib olmaları, Romanı əvəz edən Bizans rəhbərliyini və xüsusilə, yunan kilsəsini olduqca narahat etmişdir. Kilsənin də təsiri ilə Bizans rəhbərliyi öz hakimiyyəti altında yaşayan xalqından olan bir çox ailəni Balkan yarmadasına köçürmüşdür.

Fəqət Bizansın bu təzyiqlərinə baxmayaraq erməni kilsəsi erməniləri bir arada tutmağa çalışmış və bunda da bir dövrə qədər uğur qazanmışdılar (9,7). Eyni zamanda Ermənistanın iki imperiyadan-Roma və İrandan daimi asılılığı, eləcə də dövlət quruluşunun daim zəif olması, 428-ci ildə isə onun tamamilə ləğv edilməsi, ölkənin vahid etnik tərkibi IV-V əsrlərdə və sonrakı yüzilliklərdə erməni kilsəsinin mövqeyini möhkəmləndirmiş, beləliklə də xristianlığın ümumxalq dininə çevrilməsinə gətirib çıxarmışdı. Məhz buna görə də erməni kilsəsi xalqı birləşdirən əsas təşkilat kimi çıxış edir, bütün qanunverici və məhkəmə hakimiyyətini öz əlində saxlayırdı (17,s.220).

Bildiyimiz kimi, erməni kilsəsinin başçısı-katalikosu Qeysəriyyədə müəyyənləş-dirilirdi. Tarixçi Fəridə Məmmədova da yazır ki, Qriqoridən başlayaraq bütün erməni katalikosları Qeysəriyyədə təsdiq olunurdu (17,s.222). Lakin 387-ci ildə erməni katali-kosu Qeysəriyyədəki qurultaya gəlmədi. 451-ci ildə Xalkedonda keçirilən kilsə qurul-tayına da erməni kilsəsinin təmsilçiləri gəlmədilər və Xalkedon qurultayının qərarlarını qəbul etmədilər. Xaledon qurultayında keşiş Yevtixinin “Xristosa (İsaya) kamil Allah və kamil insan kimi etiqad etmək lazımdır” küfrü lənətləndi və monofizitlərə lənət oxundu. Ermənilər monofizitlikdə qaldılar. Beləliklə erməni-qriqoriyan kilsəsi istər Roma, istərsə də Bizans-yunan kilsələrindən ayrıldı və müstəqil oldu. Bu dövrdə iri siyasi mərkəzlərin yaranması ilə əlaqədar yeni dini mərkəzlər də meydana gəldi (7,s.169). Göründüyü kimi, ermənilər ilk 3 dini məclisin qərarlarını qeyri-şərtsiz qəbul etdilər. Lakin Xalkedon məclisi üçün belə olmadı. O dövrdə ermənilərin siyasi vəziyyəti çox gərgin və qarışıq idi. Xüsusilə 451-ci ildə farslara qarşı müharibə ilə məşğul olduqları üçün son məclisə nümayəndə göndərməmişdilər və bu məclisin qərarlarından doğru məlumat almamışdılar. Ermənilər II Yezdəgirdə qarşı dinləri üçün savaşırkən, Bizans imperatoru Marcien bunlara yardım etməmişdi. İranlılar bu vəziyyətdən yaralandılar və Bizanslılardan ümidlərini kəsən ermənilər də farsların hegemonluğu altına girdilər. Erməniliyi daha aşkar şəkildə Roma kilsəsindən ayıran katalikos Nerses Aştarakesi oldu (14,s.125).

Məlumdur ki, 551-ci ildə erməni kilsəsi, alban kilsəsi də Bizans imperiyasının kilsəsi ilə əlaqələrini kəsərək, hüququ cəhətdən avtokefal kilsə oldu (17,s.224). Gürcü alimi İ. Q. Çavçavadze bu haqda yazır: “Gürcü və erməni kilsələrinin ayrılması ilə əlaqədar olaraq gürcülər Xalkidon kilsəsinin qərarını qəbul edən vaxt ermənilər Dvində xüsusi yığıncaq çağırıdılar (18,s.18). Beləcə, 607-ci ildə Dvin kilsə məclisi gürcü kilsəsinin Xalkidon məzhəbinə qoşulduğunu və onun rəsmi olaraq erməni kilsəsindən ayrıldığını elan etdi. Doğrudur, bu vaxt alban kilsəsi erməni kilsəsindən rəsmi olaraq ayrılmaı, bununla belə bir sıra icmalar və yepiskoplar xalkidonçuluq məzhəbinə etiqad edirdilər.

Bizans kilsəsi ilə erməni kilsəsi arasında əlaqələrin kəsilməsi və ermənilərin vahid kilsəyə deyil məhz erməni qriqoryan kilsəsinə bağlı qalmaları ermənilər arasında dövlətçilik hisslərinin göclənməsinə yol açmış oldu. Bu haqda görkəmli türk tarixçisi və “Erməni məsələsi” barəsində bir neçə sanballı monoqrafiyanın müəllifi Kamuran Gürün “Ermeni dosyası” əsərində yazır: “Əgər Bizans kilsəsi ilə Erməni kilsəsi arasında hər hansı bir ayrılma olmasaydı erməni dövləti yaratmaq düşüncəsi meydana gələrdimi? Əsla yox, çünki belə olan təqdirdə erməni-qriqoryan kilsəsi erməni əhalisini Bizans kilsəsi və yunan mədəniyyəti təsirindən qoruyacaqdı. Əslində Bizans kilsəsi ilə erməni kilsəsi arasındakı münasibətlərin normallaşması doğurdanmı teoloji düşüncədən doğmuşdur, yoxsa erməni kilsəsi və bu kilsənin başında duranlar ikinci dərəcəli ruhanilər olacaq yerdə müstəqil varlıqlarını davam etdirmək üçün qərarlarını vermiş və teoloji fikir ayrılıqlarını bəhanə etmişdilərmi? Əslində üzərində dayandığımız məsələ də bundan ibarətdir və burada da ikinci ehtimal daha güvvətlidir (19,s.50)”. Tarix boyunca ermənilər öz üzərilərində hiss etdikləri kilsəsinin

Tarix və onun problemləri, № 1 2014

mövqeyini və rolunu yüksək qiymətləndirmişlər. Erməni ideoloqu Pastırmacıyan Erməni kilsəsinin rolunu qiymətləndirərək yazır: “Erməni kilsəsi erməni millətinin kilsə tərəfindən can verilən ruhunun yenidən dünyaya gəlmək üçün yaşadığı vücuddur”. Nalbandyanın da kilsə haqqındakı fikirləri çox maraqlıdır. O, yazır: “Bu millətçilik mübarizəsində ən böyük rol bəzi müstəsna liderləri və monastrları vasitəsilə həm dini, həm də intellektual bir güc olaraq çalışan Erməni kilsəsi tərəfindən oynanmışdır. Siyasi müstəqilliyin mövcud olmadığı dövrdə katalikos millətinin əməllərini təmsil etmiş və diaspordakı ermənilərlə anavətəndəki ermənilər arasında bir bağ halına gəlmişdir (19,s.50)”

VIII əsrin əvvəllərində Zaqafqaziya ərəblər tərəfindən işğal olunduqdan sonra ərəblərin təzyiqi və erməni kilsəsinin təsiri ilə alban kilsəsi diofizitlərlə əlaqələrini kəsdi. Ərəb xilafəti xristianlara qarşı Sasani siyasətini davam etdirirdi, yəni Bizans təsirinin güclənməsindən çəkinərək, monofizit cərəyanının tərəfini tuturdu. Ərəb xilafəti siyasi məqsədlərlə öz tabeliyində olan xristian əhalinin və kilsənin fəaliyyətini əlaqələndirməyə və nəzarət altında saxlamağa cəhd göstərərək, erməni kilsəsinin biləvasitə yaxından köməyi ilə alban kilsəsinə monofizit məzhəbli erməni kilsəsinə tabe etdi (17,s.226). Beləliklə, qriqoryan kilsəsi Qafqaz Albaniyasının qərb ərazisində yaşayan alban-xristian əhali arasında qriqoryanlığı yaymağa başladı. Zaman keçdikcə qriqoryanlığı qəbul etmiş Alban–Azərbaycan tayfalarının erməniləş-dirilməsinə başlandı. Nəticədə qriqoryan kilsəsinin təsir dairəsi Cənubi Qafqaza doğru genişlənməyə başladı (16,s.12).

XI əsrə kimi Şərqlə yanaşı Bizans imeriyası daxilində erməni-qriqoryan kilsəsinin nüfuzu getdikcə sarsılmaqda idi. Belə ki, Şərqi Anadoluda ermənilərin siyasi birlik göstərmək cəhdləri imperator II Basil (976-1025) və IX Konstantin Monomax (1042-1055) tərəfindən iflasa uğradılmışdı. II Basil Şərqi Anadoluya gəlib Vaspurakanı ilhaq etdikdən sonra burada yaşayan 40 mindən artıq ermənini Sivas və Kayseri bölgələrinə köçürmüşdü. IX Konstantin Monomax da bir çox erməni rəhbərlərini və din xadimlərini Anadolunun daxili bölgələrinə köçürməyə müvəffəq olmuşdu. Maraqlısı ondan ibarətdir ki, bəhs olunan dövrdə Bizans imperatorları tərəfindən erməni-qriqoriyan kilsəsinin tamamilə ortadan qaldırılmasına çalışılmışdır (20,s.82).

Qeyd etmək lazımdır ki, bu dövrdə iri siyasi mərkəzlərin yaranması ilə əlaqədar yeni dini mərkəzlər də meydana gəldi. Yuxarıda qeyd etdik ki, ilk dini mərkəz Muş yaxınlığındakı Artışatda qurulmuşdur. Daha sonra mərkəz bugünkü İrəvan yaxınlığındakı Eçmiədzinə köçürülmüşdür. Buradakı hərbi və siyasi qüvvələrin təsiri ilə tez-tez yer dəyişdirmək məcburiyyətində qalmışdır (5,s.70). Beləcə, bölgədəki siyasi və hərbi mövqelər dəyişdikcə kilsə də yeni mühitə uyğunlaşmışdır (6,s.154-155). Erməni katalikosatı 485-ci ildə Dvində, 901-ci ildə Anidə, 1147-ci ildə Kilikiyada-Rumqalada mövcud olmuşdu. Tarixçi Yusif Qazıyev “Erməni Məsələsi” adlı kitabında yazır: “Bir çox vaxtlarda katalikos Axtamarda qərar tutdu, buradan isə Arqinə (Ani yaxınlığında şəhər) köçürüldü. Yalnız patriarx Axtamarda olarkən özünü katalikos adlandırdı (13,s.82). Axtamar (Akdamar) katalikosluğu 1895-ci ilə kimi davam etmiş, son katalikos Xaçatur Çiroyan (1864-1895) öldükdən sonra yerinə kimsə keçirilməmiş və katalikosluq I Dünya müharibəsi dövründə Osmanlı dövləti tərəfindən ortadan qaldırılmışdır (20, s.19).

Rumqaladakı katalikosluq 1293-cü ildə şəhər Misir məmlüklərinin əlinə keçincə buradan Sisə nəql edilmişdir. Kilikiya çarlığının 1375-ci ildə süqutundan sonra katalikosluq burada bir müddət də qalmış, sonra Roma kilsəsinin nüfuz dairəsinə düşməmək üçün Sinod toplanmışdır (19,s.55). Kilikiya çarlığındakı katalikosatın 1441-ci ildə Eçmiədzinə (Üçmüədzin) köçürülməsi haqqında qərar qəbul edildi (Sevinc seyidova, 169). Düzdür, katalikosluq Eçmiədzinə

köçürülsə də Sisdəki dini mərkəz fəaliyyətini davam etdirmişdir. Bu mərkəz də birinci dünya müharibəsindən sonra Beyrut (Livan) ətrafındakı Antilyasa köçürülmüşdür. Beləliklə, erməni kilsəsinin vahidliyi parçalanmışdır (5,s.70). Müasir dövrdə iki katalikosat-Eçmiədzin və Antilya katalikosatları mövcuddur. Hal-hazırda kilsənin rolu keçmişdə olduğu kimi çox böyükdür (7,s.169).

Erkən orta əsrlərdə erməni kilsəsi öz mövcudluğunu qoruyub saxlamaq məcburiyyətində qalmış, bunun üçün siyasi mübarizə meydanına atılmışdır. Məhz bu dövrdən başlayaraq erməni kilsəsi ermənilərin maraqlarını və mənafelərini xristian dinindən, Allahdan və İsadən üstün tutaraq, tarix boyu təkmillətli din və kilsə yaratmağa nail oldular. İndi erməni kilsəsi yalnız xristianlığa etiqad edənlərin deyil, həm də eyni inama, eyni mənəvi dəyərlərə və eyni prinsiplər ətrafında birləşən bütün xaç suyuna çəkilmiş ermənilərin birliyidir (13,s.83).

Tarixi olaraq erməniləri başqalarından fərqləndirən dini ənənələr idi. Din erməniləri müsəlmanlardan dəqiq ayırır, lakin eyni zamanda, onları erməni kilsəsini dönük (kafir) hesab edən yunan-pravoslav xristianlardan da fərqləndirirdi. Ermənilərin ibadəti, dini təcrübəsi, eləcə də dini incəsənəti ancaq onlara məxsus olan dəbdəbəli ənənə kimi müstəsnaqlıq təşkil edirdi. XIX əsrdə "erməni" anlayışı məhz kilsənin sayəsində qalmışdı. (21,s.48).

Osmanlı imperiyası bərqərar olduqdan sonra erməni kilsəsinin fəaliyyəti Bizans dövrünə nisbətən daha fəal rol oynamağa başladı. Buna görə ermənilər osmanlı türklərinə minnətdar olmalıdırlar. Xüsusilə, Orxan Qazinin hakimiyyəti dövründə Bursa fəth edildi (1326) və dövlətin paytaxtına çevrildi. Məhz Orxan Qazi ermənilərin Bizansın zülmündən qorunması üçün Anadoluda ayrı bir camaat olaraq təşkilatlanmasına icazə verilmiş və Kutahyada erməni ruhani mərkəzini də Bursaya köçürmüşdür. Fateh Sultan Mehmetin İstanbulu fəthindən sonra Bursadakı dini lider Patriarx Hovakim 1461-ci ildə yenidən yeni paytaxt İstanbula gətirilmiş və sultan fərmanı ilə Samatyadakı Sulu monastrında erməni kilsəsi qurulmuş, beləliklə də ermənilərə azadlıq bəxs edən siyasi və dini imtiyazlar verilmişdir (20,s.25-26). Bundan sonra Anadolunun bir çox şəhərlərində yaşayan ermənilər xırda-xırda İstanbula gətirildi və müxtəlif istiqamətlərdə yerləşdirildi. Anadoluda qalanlara isə qala bağlılığı ilə məşğul olmalarına icazə verildi (22,s.16-17).

Ermənilər dini sahədə ən yaxşı dövrünü 1461-ci ildən 1630-cu ilədək keçirmişdilər. 1630-cu ildən sonra Osmanlı imperatorluğunun çöküşünə paralel olaraq ermənilər arasında məzhəb qarşdurması başlamışdır. Bir qisim ermənilər Roma katolik kilsəsinə təzyiqi ilə 1701-1702-ci illərdə katolikliyi qəbul etdilər. Erməni katolik kilsəsi, Katolik olan Hələb erməni yepiskopu Abraham Artzivanın, Kilikiyada Sis katalikosu seçilməsindən sonra Papa XIV Benediktə hörmətini bildirmək üçün Romaya getməsi məsələsi qoyulmuşdu. Papa erməni katolik kilsəsini rəsmən Roma kilsəsinə bağlı bir kilsə təşkilatı olaraq qəbul etdi(1792). Osmanlı dövləti 27 fevral 1742-ci ildə erməni katolik kilsəsini ayrı bir millətin təmsilçisi olaraq qəbul etdi (8,s.22). Nəhayət, 1831-ci ildə Fransa elçisinin təkidi ilə II Mahmud erməni katoliklərini bir camaat olaraq qəbul etdi. Beləcə bir qisim ermənilər Osmanlı imperatorluğunda Eçmiədzin və Sis (Kozan) katalikosluqları yanında Roma və Fransanın siyasi himayəsi altına düşmüşdü (14,s.372-373).

İngiltərə də ermənilər arasında missionerlik fəaliyyətini gücləndirmiş 1840-ci ildə Qüdsdə Protestant kilsəsinin qurulması üçün icazə aldıqdan sonra bu kilsənin 1845-ci ildə fəaliyyətə başlamışdır. Beləliklə, fransızlar kimi ingilislər də erməniləri ancaq bu yolla ələ almağa çalışırdılar. 1846-cı ildə ingilis elçisinin maddi və mənəvi dəstəyi sayəsində İstanbulda "Protestant ermənilərinin idarə heyəti" müəyyənləşdirilmiş və 1850-ci ildə isə bir fərmanla "Erməni Protestant Milləti" adlanmağa başlamışdı. Bir müddətdən sonra ABŞ və Almaniya da

Tarix və onun problemləri, № 1 2014

bu prosesə qoşulmuş və Anadoluya göndərdikləri protestant missionerləri vasitəsilə ingilis səfirliyinin yardımları sayəsində protestant məzhəbini birlikdə yaymaq yarışına girmişdilər (20,s.28). Beləliklə, qriqoryan, protestant və katolik ermənilər dil və tarix sahəsində fəaliyyətlərini gücləndirərək Osmanlı imperatorluğunu XIX əsrin II yarısında məyus edəcək olan erməni milliyətçiliyi duyğusuna kökləmişdi. XIX əsrin ortalarında Osmanlı hökuməti tərəfindən ermənilərə verilən imtiyazların daha da artırılması din və məzhəb məsələlərində də öz təsirini göstərdi. Sürətlə məzhəbləşməkdə olan ermənilərə bu işdə missioner təşkilatları daha çox dəstək verməkdə idilər. ABŞ, İngiltərə, Fransa, Rusiya və digər qərb dövlətlərinin maliyyə yardımları nəticəsində erməni təbəəsi bu ölkələrin görmək istədikləri məzhəblərə parçalanmağa başladı və bu dövrdən etibarən erməni milliyətçiliyi yeni bir forma aldı. Erməni milliyətçiliyinin formalaşmasında kilsəyə ən böyük dəstəyi də məhz bu ölkələr verməkdə idilər (20,s.29).

Amerika tarixçiləri Castin və Karolin Makkartilərin bu haqda mülahizələri çox maraqlıdır. Onlar bu haqda daha dolğun fikirlər irəli sürərək qeyd edirlər ki, Erməni kilsəsi erməni ənənələrinin qoruyucusu idi, elə buna görə də təbii ki, erməni millətçiliyinin inkişafının ilk addımları onunla bağlı idi. Erməni-qriqorian kilsəsi və Qərb missonerləri ilkin dövrdə millətçiliyin inkişafına böyük xidmətlər göstərmişlər. (21,s.49) Göründüyü kimi, kilsənin irqçi milliyətçiliyin inkişafına əvəzsiz xidmətləri və böyük dövlətlərin bu işə maddi və mənəvi dəstəyi xüsusilə, Osmanlı imperatorluğunda nəzərəcarpacaq dərəcədə hiss olunmaqda idi. Qeyd edək ki, Osmanlı imperiyası ermənilərin və digər qrupların dini fərdiliyini müdafiə edirdi. Bu kilsənin mövcud olmasına imkan verirdi. Lakin bu, osmanlılar üçün də sərfəli idi. İstanbullu erməni patriarxının başçılıq etdiyi erməni din xadimləri hökumətdən asılı idilər. Onlar bütünlüklə osmanlı sistemini müdafiə edir, əvəzində özləri üçün imtiyazlı vəziyyət, öz kilsələri və xalqı üçün işə xeyir əldə edirdilər. XIX əsrin sonunadək dini eyniləşdirmə sistemi saxlandı, lakin köklü şəkildə milli eyniləşdirmə istiqamətində dəyişdi (21,s.48).

Bəhs olunan dövrdə irqçi erməni millətçiliyi missioner təşkilatların sayəsində daha da alovlanmaqda idi. Bu işə daha böyük dəstəyi erməni qriqoriyan kilsəsi və erməni təbəəsi verməkdə idi. Erməni burjuaziyası missonerlərin bölücü fəaliyyətini azaltmaq üçün kilsəyə öz dəstəyini daha da artırdı. Xüsusilə, XIX yüzilliyin ikinci yarısından etibarən işə Qriqoriyan camaatının içində özünə Hayk deyən bir topluluq Qriqoriyan kilsəsinə, məzhəbinə tək başına sahiblənməyə qalxmışdır. XIX yüzilliyin ortalarına qədər ermənilər, Ermənistan olaraq tərif edilən coğrafiyada bir millət olaraq deyil, qriqoriyan cammatı olaraq yaşamışlardır. Qriqoriyan Kilsəsinin Ermənilərin milli kilsəsi olduğu tezisi mono milliyətçi erməni ideologiyasının gücləndirmək üçün ortaya atılmışdır. (11, s.36).

Tanınmış rus jurnalisti və tarixçisi Vasil Lvoviç Veliçko Qafqazda xristian amilinə ciddi şəkildə toxunmuş və tərkibinə həm indiki Yelizavetpol quberniyası, həm də Tiflis quberniyası və Dağıstanın bir hissəsi daxil olan bu diyarı ermənilərdən xristianlığı qəbul edən, lakin erməni mənşəli olmayan xalqların məskəni adlandırmışdır. XIX əsrin əvvəllərinə qədər burada Eçmiədzin katalikosu ilə rəqabət aparan, bəzən də tamamilə ondan asılı olmayan ayrıca Ağvan, yaxud Qandzasar katalikosluğunun mövcudluğunu qeyd etmişdir. Vaxtı ilə Ağvan katalikosunun dindarları olmuş xristianların indi erməni hesab edildiyi və onlarla qarışaraq xüsusiyyətlərini götürdüklerini qeyd edir (5,s. 48).

XIX əsrdə Eçmiədzin erməni kilsəsində idarəetmə tamamilə təkbaşına deyil, lakin qanuna görə prokuroru rus hökuməti tərəfindən təyin olunan Sinodun başında katalikos dururdu. Eçmiədzin Ruhani Akademiyası qanuni nizamnaməyə artıq çoxdan əməl etməliydi, çünki onu əvəz edən müvəqqəti qaydaların vaxtı lap çoxdan qurtarmışdı. Veliçko Eçmiədzinin

geniş ərazilərə, mülklərə sahib olduğu haqqında yazır: “Eçmiədzin son dərəcə müəmmalı idarə olunan çox böyük və geniş mülkləri var. Monastrlarda avadanlıqların, əmlakların, məlumatların siyahısı və sair əsaslı surətdə gizlədilir (10, s.85-86)”. Göründüyü kimi, XIX əsrdə artıq Eçmiədzin kilsəsi böyük mülklərə və səlahiyyətlərə malik mexanizmi xatırladırdı. Dövlətçiliyin mövcud olmadığı bu dövrdə kilsənin ön plana çıxması və səlahiyyət sahibinə çevrilməsi dünya ermənilərini müəyyən mənada bir mərkəzdə birləşdirməyə müvəffəq olmuşdu. Məhz bu dövrdə istər çar Rusiyasında, istər Polşada, Ukrayna və Gürcüstanda, istərsə də ABŞ, Fransa və İngiltərənin bir çox iri şəhərlərində Eçmiədzin kilsəsinin xeyir-duası ilə onlarla kilsə inşa edilmişdi və formalaşmaqda olan erməni diasporunun təşəkkülünə öz misilsiz töhvələrini vermişdi.

İSTİFADƏ OLUNMUŞ ƏDƏBİYYAT

1. Y.B.Yusifov, Z. M. Bünyadov. Azərbaycan tarixi, Bakı: Azərnəşr, 1994, 687 s.
2. Şenol Kontarcı. Ermeni sorunu: pencereden bakmak ya da manzaranın bütününi görmek. İsparta: T.S.Süleyman Demirel Universiteti yayınları 34, 2005, 242 s.
3. Fazil Qaraoğlu. Ermənilər və həqiqətlər (rəsmi sənədlərdə) I cild, Bakı: Nurlar, 2007, 399 s.
4. Hudavendigar Onur. Ermeniler. İstanbul: Kitab Evi, 1999. 280 s.
5. Ermənistan Respublikası (Məlumat-sorğu kitabçası), Qafqaz Etnososial Araşdırmalar Mərkəzi, Bakı: “Bölgə silsiləsindən I buraxılış”, 2006, 77 s.
6. Mahmut Niyazi Sezgin. Ermenistanda dini yapı-dini hayat. Ermeni Araşdırmaları, Kış 2003, Cilt 2, Sayı 8
7. Sevinc Seyidova. Ermənilərin mənşəyi və tarixinə dair, Bakı: Bakı Universitetinin Xəbərləri, Humanitar Elmlər Seriyası, №3, 2010, ISSN 1609-0586, 234 s.
8. Salahı R. Sonyel. Osmanlı erməniləri. Böyük Güclər Diplomasisinin Kurbanları, İstanbul: Remzi Kitabevi, 2009, 472 s.
9. Saray Mehmet. Ermenistan və Türk erməni ilişkileri. Ankara:Özgür Ofset, 2005, 250s.
- 10.V.L.Veliçko.Qafqaz. Rus işi və tayfalararası məsələlər, Bakı:Azərbaycan, 1995, 189s.
11. Yaşar Kalafat, Mahmud Niyazi Sezgin. Ermeni kültür stratejisi ve albanlar meselesi. Ermeni Araşdırmaları, Sayı 5, Bahar 2002
12. Ramiz Mehdiyev.Gorus-2010: Absurd teatrı mövsümü. Respublika qəzeti, 4 noyabr 2010-cu il
13. Yusif Qaziyev. Erməni Məsələsi: yalanlar, gerçəklər. Bakı: Nurlar, 2009, 344 s.
14. Esat Uras. Tarihde ermeniler ve ermeni meselesi. İstanbul: Belge Yayınları, 1976, 791 s.
15. ASE, X cildə, IV cild, Bakı, 1980, 592 s.
16. İsmayıl Hacıyev. Azərbaycan torpaqlarında Ermənistan dövlətinin yaradılması prosesləri. Naxçıvan Dövlət Universiteti, Elmi əsərlər, 2012, №1(45)
17. Fəridə Məmmədova. Azərbaycanın siyasi tarixi və tarixi coğrafiyası, Bakı: Azərbaycan Dövlət Nəşriyyatı, 1993, 260 s.
- 18.İ. V. Çavçavadze. Erməni alimləri və fəryad edən daşlar, Bakı:Azərbaycan,1995, 79s.
19. Kamuran Gürün. Ermeni dosyası, Ankara: Bilgi Yayınevi, 2012, 473 s.
20. Erdal İlter. Ermeni kilisesi ve terör, Ankara: Osmanlı Tarihi Araştırma ve Uygulama Merkezi Yayınları, Sayı: 3, 1996, 175 s.

Tarix və onun problemləri, № 1 2014

21. Castin Makkarti, Karolin Makkarti. Türklər və ermənilər: erməni məsələsi üzrə rəhbərlik, Bakı: Səda, 2011, 191 s.
22. Yusuf Halaçoğlu. Ermeni tehciri, İstanbul: 2002, 178 s.
23. Güntəkin Nəcəfli. XVIII əsrdə Azərbaycan ərazisində erməni dövləti yaradılması cəhdləri, Bakı: Nurlan, 2007, 246 s.
24. Səmyuel A. Uimz. Ermənistan terrorçu “xristian ölkənin gizlinləri”, Ermənilərin böyük fırldaq seriyaları-I cild, Bakı: OKA Ofset Azərbaycan-Türkiyə, 2004, 386 s.
25. Zafer Özkan. Tarihseel akış içərisində terörden politikaya erməni meselesi, İstanbul: TSK Mehmetcik Vakfı, 2001, 282 s.
26. Bilal N. Şimşir. Ermeni meselesi (1774-2005), İstanbul: Bilgi yayınevi, 2007, 470 s.
27. İsmet Binark. Asılsız erməni iddiaları ve ermənilərin türklərə yaptıkları mezalim, Ankara, Türkün Mavi Kitabı, 2005, 342 s.
28. Kalankatuklu Moisey. Albaniya tarixi. Mxitar Qoş. Alban səlnaməsi. Bakı: Elm, 1993, 270 s.
29. İsmayıl Vəliyev. Erməni kilsələrində türk dilində dualar. Dirçəliş-XXI əsr, Noyabr-Dekabr, 151-152/2010, 429 s.
30. Erich Feigl. Ermeni milli kilisesinin zaferi ve tradejisi. Ermeni Araşdırmaları, Sayı 2, Haziran-Temmuz-Ağustos 2001

ТАЛЕХ ДЖАФАРОВ

Азербайджанский Государственный Педагогический Университет

ШАБНАМ ДЖАФАРОВА

Бакинский Государственный Университет

ЗАРОЖДЕНИЕ АРМЯНСКОЙ ЦЕРКВИ И ЕЕ РОЛЬ В ФОРМИРОВАНИИ И ДЕЯТЕЛЬНОСТИ ДИАСПОРЫ

Армянская церковь считается главным двигателем национальной идеологии армянского расизма. После падения армянской государственности в V веке армяно-григорианская церковь стала играть роль как политического так и религиозного центра. Кроме того, церковь установила направленную деятельности армянских этно-корпораций против тюркского мира. Армяно-григорианская церковь внесла неоценимые услуги в формирования и в организации диаспор.

TALEH JAFAROV

Azerbaijan State Pedagogical University

SHABNAM JAFAROVA

Baku State University

ABOUT THE CREATION OF THE ARMENIAN CHURCH AND ITS ACTIVITY IN THE FORMATION OF THE DIASPORA

Thus, the Armenian church is considered to be the main locomotive of the racist Armenian national ideology. Beginning from the role of the Armenian state taking its place as the political and religious center. As well as the church defined the main activity directions of

the Armenian ethno-corporation against the Turkic world. The Armenian-Gregorian church had a big role in establishment and formation of the Armenian Diaspora.

Rəyçilər: t.ü.f.d. S.Ruintən, t.e.d. Q.Ə.Əliyev

Bakı Dövlət Universiteti "Türk xalqları tarixi" kafedrasının 10 fevral 2014-cü il tarixli iclasının qərarı ilə çapa məsləhət görülmüşdür (protokol №05).